

TRYS KLAUSIMAI DĖL LIETUVIŲ KALBOS PROZODINĖS SISTEMOS

Vytautas Kardelis

Vilniaus universitetas

LT-01513 Vilnius, Lietuva

El. p. vytautas.kardelis@flf.vu.lt

Lietuvių kalbos prozodinė sistema susilaukė tikrai daug ir įvairių tyrimų. Nagrinėjant šį sudėtingą kompleksą, ypač vieną jo dalį – priegaides, atlikta gausių empirinių ir eksperimentinių tyrimų, parašyta teorinių išvalgų, kelta originalių hipotezių, dėl jų diskutuota ir ginčytasi, dalį hipotezių imta perrašinėti, kol jos tapo aksiomomis. Paskutiniu metu lietuvių kalbos (standartinės¹ ir tarmių) prozodijos tyrimai (fonetiniai, eksperimentiniai, fonologiniai ir perceptiviniai) tekėjo įprasta ir tiesia vaga, buvo taikoma daugmaž vienoda ir nusistovėjusi tyrimų metodologija, buvo įsivyravęs diskusijų štilis. Bet 2016 m. lygioje tyrimų tėkmėje ėmė rasti vienas kitas slenkstis, kuris, manau, kiek sujauks tyrimų ir diskusijų ramybę. Visų pirma turiu galvoje R. Bakšienės monografiją „Vakarų aukštaičių kauniškių priegaidės: Marijampolės šnekta“, taip pat E. Švagerio disertaciją „Lietuvių ir latvių tarmių monoftongų priegaidžių akustiniai požymiai: lyginamoji analizė“ bei diskutuoti kviečiantį to paties lingvisto straipsnį „Pradedant diskusiją dėl Frydricho Kuršaičio priegaidžių rekonstrukcijos“. Tiesą sakant, kolegės R. Bakšienės monografija ir buvo ta paskata, kuri padėjo atsirasti šiam mano straipsniui. Skaitytoją iš karto noriu įspėti, kad jis čia ras daug daugiau klausimų, negu nurodyta pavadinime (šitie – patys svarbiausi, apibendrinantys), ir labai mažai atsakymų, tačiau toks ir yra straipsnio tikslas – atkreipti dėmesį į iki šiol nepastebėtus, menkai aptartus ar primirštus lietuvių kalbos prozodijos dalykus.

PIRMASIS KLAUSIMAS

Lietuvių kalbos priegaidžių niveliacija?

Žvelgiant į lietuvių kalbos priegaidžių tyrimus, aiškiai matyti, kad juos galima skirti į dvi dalis, nelygu, kokia nagrinėjama empirinė medžiaga. Pirmoji dalis būtų standartinės lietuvių kalbos, antroji – lietuvių kalbos tarmių priegaidžių analizė. Prie išsamios tyrimų apžvalgos nesustosiu, nes ją jau yra gerai atlikę kolegos akcentologai ir dialektologai. Patingiausia pasiremti ką tik minėta naujausia R. Bakšienės monografija „Vakarų aukštaičių kauniškių priegaidės: Marijampolės šnekta“, kur pateikta glausta tyrimų apžvalga ir nurodoma išsami literatūra (žr. Bakšienė 2016, 46–55).

Kas krinta į akis skaitant šią ir kitų autorių (pavyzdžiui, Švageris 2015, 6–7; 10; 20–36) priegaidžių tyrimo apžvalgą, kokia tyrimų problematika išryškėja?

Jeigu empirinė medžiaga yra standartinės lietuvių kalbos, tada tyrimo objektai buvo ar yra: atskiri priegaidžių požymiai; priegaidės ir pagrindinio tono bei intensyvumo sąsajos; trukmė; lietuvių kalbos priegaidžių prigimtis; priegaidžių fonologinė esmė; ilgųjų balsių priegaidžių opozicijos klausimas ir priegaidžių niveliacija; priegaidžių egzistavimas ilguosiuose skiemenyse. Didžioji dauguma su šiais probleminiais klausimais susijusių tyrimų yra eksperimentiniai (išsamiau žr. Bakšienė 2016, 46–50).

Tyrimuose, atliktuose naudojant empirinę tarmių medžiagą, tyrimo objektai nemaža dalimi panašūs į standartinės kalbos atvejus ir išsidėsto taip: priegaidžių aprašymas iš klausos; atskiri priegaidžių požymiai; priegaidės ir pagrindinio tono bei intensyvumo sąsajos; trukmė; priegaidžių prigimtis; priegaidžių skyrimas ar neskyrimas; priegaidžių opozicijos; priegaidžių diferenciacija; priegaidžių niveliacija. Taip pat vyrauja eksperimentiniai tyrimai

¹ Dėl termino žr. Smetonienė Irena, Smetona Antanas, Valotka Audrius 2016.

(tarp jų – svarbu pabrėžti – ir audiciniai eksperimentai), ypač suintensyvėję XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje (išsamiau žr. Bakšienė 2016, 50–55).

Ir iš R. Bakšienės pateiktos apžvalgos, ir ypač peržvelgus konkrečius darbus matyti, kad neretai juose susiduria ir sugula keli skirtingi tyrimo klodai. Tą gerai iliustruoja tokios darbuose vartojamos sąvokos, pavyzdžiui, *priegaidės diferencijuojantys požymiai*, *priegaidžių opozicija*, *priegaidžių niveliacija*, *priegaidžių (ne)skyrimas*, *priegaidžių neutralizacija* ir pan. Iš pirmo žvilgsnio matyti, kad tai skirtingų metodologinių paradigimų terminologija, kuri atskiruose darbuose neretai persipina. Tad subendrinti šią glaustai apžvelgtą tyrimų problematiką galima į tris nevienodos apimties grupes:

- 1) fonetinė problematika,
- 2) fonologinė problematika,
- 3) perceptyvinė problematika.

Svarbiausias fonetinės problematikos interesas yra fonetiniai priegaidžių požymiai, arba, tradiciškai sakant, fonetinė priegaidžių prigimtis. Kitaip tariant, klausimas čia toks: ar yra fonetinių požymių, rodančių, kad priegaidės objektyviai egzistuoja, ir jeigu taip, kokie tie požymiai ir kokios jų fonetinės charakteristikos. Čia pagrindinį vaidmenį vaidina eksperimentiniai tyrimai.

Jeigu pavyksta nustatyti (iš klausos ar objektyviais eksperimentiniais tyrimais), kad priegaidės fonetiškai ir objektyviai egzistuoja, kitas žingsnis yra fonologinė priegaidžių interpretacija, kur esminis klausimas turėtų būti priegaidžių fonologinis statusas ir funkcijos. Fonologijoje yra gerai žinomų pavyzdžių, kada fonetiškai ryškūs elementai ar jų santykiai neturi jokio svarbaus fonologinio statuso – neatlieka diferencinės funkcijos ir yra vertintini kaip fakultatyviniai elementai (pavyzdžiui, dalyje rytų aukštaičių vilniškių arealo balsiai *ó* ir *á*, nors fonetiškai ir skirtingi, tokiose formose *bró li.s* / *brá li.s* fonologinės opozicijos nesudaro ir yra konkuruojantys fakultatyviniai elementai; daugiau pavyzdžių žr. Girdenis 2003, 31–35). Tad čia svarbiausias fonologinių opozicijų ir jų funkcijų klausimas.

Trečioji problematikos grupė yra susijusi su tradicinėmis formuluotėmis: *priegaidžių (ne)skyrimas*, *skiria/neskiria priegaidės*. Iš esmės tai yra perceptyvinis klausimas, į kurį fonetinis tyrimas atsakyti negali, plg.: „Vadinas, spręsti apie tai, kas kurioje kalboje ar tarmėje fonologiškai reikšminga ir kas nereikšminga, gali tik tos kalbos ar tarmės atstovai, vadina-mieji informantai.“ (Girdenis 2003, 33). Čia iš esmės tinka ir daugumoje su lietuvių kalbos priegaidėmis susijusių darbų atliekamas audicinis eksperimentas.

Taip kompleksiskai pažvelgus į lietuvių kalbos (tiek standartinės, tiek tarmių) priegaides galima būtų matyti gana išsamų jų vaizdą: ir fonetinius požymius, ir fonologinį statusą, ir „naiviojo kalbėtojo“ vertinimus. Visa tai ir standartinės kalbos, ir tarmių tyrėjų, be abejo, daryta ir daroma, rezultatų yra tikrai nemenkų (apžvalgą žr. Bakšienė 2016, 46–55).

Čia, palikdamas nuošalyje jau įprastas ir tradicines prozodijos specialistų diskusijas, norėčiau atkreipti dėmesį į kelis iki šiol, regis, menkai kliudytus dalykus.

Visų pirma, skaitant prozodijai skirtus darbus, į akis krinta tam tikri terminologiniai nelygumai. Dažniausiai aptinkamos ir vertos atskirai trumpai aptarti yra šios trys: *priegaidžių niveliacija* (greta dar pavartojami *priegaidžių supanašėjimas*, *priegaidžių nykimas*), *priegaidžių (ne)skyrimas* ir *priegaidžių opozicija*. Man susidaro įspūdis, kad jos neretai vartojamos pramaišui, nelabai atsižvelgiant į metodologinę tyrimo paradigmą. Nesileisdamas į išsamų terminų aptarimą noriu tik pasakyti, kad *priegaidžių niveliacijos* terminas, mano galva, geriausiai tiktų vartoti fonetinėje ir eksperimentinėje fonetikos paradigmoje, kada nagrinėjami fonetiniai šio kalbinio fenomeno požymiai. Šioje paradigmoje netinka nei *priegaidžių (ne)skyrimas*, nei *priegaidžių opozicija*. Pirmasis terminas yra perceptyvinės, o antrasis – išimtinai fonologinės paradigmos terminas, kur netinkami vartoti nei *priegaidžių niveliacija*, nei *priegaidžių (ne)skyrimas*.

Jeigu kalbame apie fonologiją ir fonologinę priegaidžių, kurios, beje, fonologiniuose darbuose vadinamos ir *tonemomis* (plg., pavyzdžiui, Girdenis 2003, 273 tt) statusą, tai reika-

las čia atrodo visiškai paprastas. Abi lietuvių kalbos tonemos – cirkumfleksinė ir akūtinė – sudaro fonologinę opoziciją (kontrastuoja) kirčiuotoje pozicijoje, jų kontrastas atlieka diferencinę funkciją – skiria žodžius ir jų formas. Sutariama, kad tokia opozicija egzistuoja tiek standartinėje kalboje, tiek tarmėse (Girdenis 2003, 268–277; DLKG 2005, 39; Pakerys 2003, 219–223; Stundžia 2014, 24–27; išsamesnę apžvalgą žr. Bakšienė 2016, 46–55).

Bendrosios fonologijos teorija teigia, kad fonologinių elementų opozicijos tam tikrose pozicijose gali būti ribojamos. Toks ribojimas gali būti dviejų tipų: 1) *neutralizacija* – reguliarus fonemų opozicijų neskyrimas tam tikrose griežtai apibrėžtose pozicijose; 2) drastiškas neutralizacijos reiškinio rezultatas – *defonologizacija*, kada vienas iš opozicijos narių praranda fonologinio elemento statusą (plg. Girdenis 2003, 147 tt).

Tonemų atveju taip pat įmanoma ir neutralizacija, ir defonologizacija. Neutralizacijos atveju galimos teorinės schemas yra trys: 1) neutralizacijos rezultatas yra tvirtapradė tonema, 2) neutralizacijos rezultatas yra tvirtagalė tonema, 3) neutralizacijos rezultatas yra nauja tonema X. Tonemų padėtis, palyginti, pavyzdžiui, su vokalizmo ar konsonantizmo sistemų nariais, yra ypatinga: visą fonologinių tonų inventorių tesudaro du nariai. Todėl neutralizacijos procesas, jeigu jis prasideda, gali baigtis defonologizacija, nes tiek likęs vienas elementas, tiek susiformavęs naujas neturės jokių sąlygų sudaryti naują opoziciją – prozodinėje sistemoje tiesiog nėra tam medžiagos.

Taigi fonetiniuose ir eksperimentiniuose darbuose, kur tiksliai apibūdinami įvairūs kalbinių fenomenų parametrai, galima verstis ir su *niveliacijos* terminu, turint galvoje, kad yra niveliuojami, suvienodinami atitinkami iki tol besiskyrę objektyvūs fonetiniai parametrai. Tačiau fonologinėje analizėje tinka verstis tik su neutralizacijos arba defonologizacijos terminais.

Terminas *priegaidžių (ne)skyrimas* tada liktų perceptyvinei paradigmai, kuri aiškinasi, kaip į skirtingus fonetinius priegaidžių požymius reaguoja „naivusis kalbėtojas“, ar jis gali patvirtinti (ar paneigti) fonetikų ir fonologų keliamas prielaidas.

Kaip matome, terminologijos nelygumus visai nesunku išlyginti bei sutvarkyti² ir priskirti juos konkrečiai tyrimų paradigmam.

Ekskursas nuo terminologijos. Tačiau terminologinės problemos, nors ir svarbios, bet yra labiau rutininės. Visame tyrimų kontekste lieka dar vienas kur kas įdomesnis klausimas – tai tyrimų empirinė bazė ir rezultatai.

Empirinė bazė iš pirmo žvilgsnio tarsi nekelia jokių abejonių ir su prozodija susijusiuose tyrimuose suprantamai apibrėžta bei aiškiai nusakoma: tai, atsižvelgiant į tyrimo kryptį, yra arba standartinės lietuvių kalbos medžiaga, arba lietuvių kalbos tarmių medžiaga, kuri toliau tiriama pasirinkus atitinkamą metodologinę paradigmą. Tyrimų rezultatų apibendrinimus pasiskolinsiu iš R. Baškienės monografijos, kur jie konkrečiai ir aiškiai suformuluoti.

„Apibendrinant šiuos (standartinės kalbos – V. K.) tyrimus, pripažintina, kad XXI a. pradžioje lietuvių kalbotyroje vyrauja nuomonė, jog bendrinėje kalboje tvirta priegaidžių opozicija su aiškiai išreikštais fonetiniais požymiais bei neginčytina skiriamąja galia egzistuojanti tik dvibalsiniuose ir dvigarsiniuose skiemenyse, o balsiniuose skiemenyse ji diskutuotina.“ (Bakšienė 2016, 49–50).

„Apibendrinant lietuvių tarmių priegaidžių tyrimus, akcentuoti keli dalykai. XXI a. pradžioje visuotinai sutariama, kad daugelyje šnektų, kaip ir bendrinėje kalboje, priegaidžių opozicija daug stipresnė dvigarsiniuose / dvibalsiniuose skiemenyse, silpnesnė – balsiniuose. Iš dalies tebesilaikoma ankstesnės dialektologų nuomonės, kad priegaidės geriau skiriamos šiaurinėse ir šiaurvakarinėse šnektose (žemaičių, vakarų aukštaičių), o rytinėse ir pietrytinėse (rytų ir pietų aukštaičių) – prastiau.“ (ibidem, 55).

Šių apibendrintų ir atskiruose darbuose pateiktų tyrimo rezultatų čia, žinoma, neketinu kvestionuoti. Manau, kad jais galima pasitikėti, nes jie gauti patyusių ir kompetentingų savo srities specialistų. Mane domina kitas klausimas: koku santykiu tyrimo lauke pasiskirsto jau minėtosios metodologinės paradigmos: fonetinė, fonologinė bei perceptyvinė, koks jų tarpusavio santykis ir kokia tiriamos empirinės medžiagos apimtis.

² Dėl terminologijos dalykų dar žr. antrąją šio straipsnio dalį.

Ir standartinės kalbos, ir tarmių prozodijos tyrimuose aiškiai vyrauja fonetinė, tiksliau tariant, eksperimentinės fonetikos paradigma. Fonologinių interpretacijų tiek standartinės kalbos, tiek tarmių prozodijos analizėje taip pat yra; tarmių atveju dažniausiai fonologiškai įvertinami gauti instrumentinių tyrimų rezultatai. Perceptyvinė paradigma užima bene paskutinę vietą, ji matoma tada, kai greta eksperimentinės fonetikos tyrimų atliekami audiciniai eksperimentai. Taigi tyrimo struktūra atrodo nuosekli, motyvuota ir gana kompleksiška.

Tačiau svarbiausia problema yra empirinės medžiagos apimtis ir jos parengimo tyrimams statusas bei būklė. Štai čia ir kyla keli, mano supratimu, diskutuoti klausimai.

1) Gal kiek paprasčiau standartinės kalbos tyrimuose, tačiau kai tiriama empirinė tarmių medžiaga, iš karto susiduriama su problema, kurią labai taikliai savo monografijoje įvardijo R. Bakšienė: kadangi tarmė iš esmės yra sakinys, tai „<...> dėl daugelio savaiminės ir funkcinės prozodijos reiškinių (plačiau žr. Pakerys 1982, 10–31) sąveikos sunkiai pritaikomas instrumentiniams tyrimams, todėl **dažniausiai tenka analizuoti ne natūralų tekstą, o dirbtinius vienetus, sukurtus specialiai pagal tyrimo poreikius** (paryškinta mano – V. K.).“ (Bakšienė 2016, 50). Manau, kad ta pati problema iš esmės būdinga ir standartinės kalbos tyrimams. Vadinasi, tiriama yra ne natūrali, spontaniška šnekamoji kalba, bet tam tikra dirbtinė, konkrečiam tyrimui pritaikyta jos atmaina. Tai akivaizdi metodologinė problema.

2) Kaip jau minėta, vyrauja eksperimentiniai tyrimai, kuriuos reikia tik sveikinti ir skatinti, nes jie tiesiogiai susiję su objektyviais fonetiniais prozodinių elementų požymiais. Tačiau klausimas yra tuose tyrimuose dalyvaujančių informantų ir nagrinėjamos empirinės medžiagos apimtis. Peržvelgus atliktus tyrimus akivaizdu, kad ji yra labai maža (plg., pavyzdžiui, naujausius tarmių tyrimus: 6 diktoriai ir 27 minimaliosios poros instrumentinei analizei, 47 auditoriai ir 30 minimaliųjų porų (Bakšienė 2016, 10–19); 2 diktoriai, įrašų trukmė – 1 val. 14 min. 49 s., 11 minimaliųjų porų instrumentiniam tyrimui (Švageris 2015, 36 tt); nuo 2 iki 5 diktorių instrumentiniam tyrimui bei 2 diktoriai, 7 auditoriai ir 10 minimaliųjų porų (Urbanavičienė 2010, 12 tt)).

Iš ką tik aptartų dviejų dalykų akivaizdžiai kyla metodologinės diskusijos poreikis. Dar kartą pakartosiu, kad nekvestionuoju kolegų tyrimų rezultatų. Klausimas čia kitas: kaip tie rezultatai pateikiami ir kaip jie atrodo platesniame tyrimų kontekste. Nors visiškai akivaizdu, kad tyrimai nei apima natūralią, spontanišką kalbą (ypač tarmių atveju), nei turi platų ir išsamų empirinį pagrindą, nei audiciniuose eksperimentuose (arba perceptyvinėje tyrimo dalyje) dalyvauja statistiškai patikimas auditorių skaičius, vis dėlto beveik visuose darbuose įprasta apibendrinimus ir išvadas pritaikyti ne konkrečiai tirtai empirinei medžiagai, kaip, mano supratimu, derėtų, bet didesniai ar mažesniai diatopiniam vienetui (tarme, šnektai ir pan.)³.

Tada kyla klausimas, ar toks apibendrinimas yra objektyvus ir aiškiai rodo lietuvių kalbos prozodinės sistemos būklę? Iš dalies ir grynai teoriškai turbūt taip, tačiau naujausi tyrimai rodo, kad tradiciškai ramiame audicinių eksperimentų tvenkinyje pamažu ima rasti bangų. Geriausias to įrodymas – jau ne kartą šiame straipsnyje minėta kolegės R. Bakšienės monografija ir jos išvados. Ir čia atsiranda dar vienas klausimas, bene pats rimčiausias – jeigu jau kyla neramumų dėl tvirtai sukalta metodika vykdomų audicinių eksperimentų ir ypač jų rezultatų, kur dalyvauja specialiai tyrimui parinktos minimaliosios poros, tai kokia tada iš tikrųjų yra priegaidžių padėtis lietuvių kalboje?

Problema, akivaizdu, yra ta, kad iki šiol nėra **išsamių** šnekamosios kalbos prozodinės sistemos tyrimų. Audiciniai tyrimai, paremti dialektologine medžiaga, padėtį atspindi tik iš dalies, nes taikant minimaliųjų porų metodą elgiama ideologiškai panašiai, kaip tiriant izoliuotus garsus. Tai, kad tiriamieji žodžiai (su atitinkamomis priegaidžių opozicijomis) paslepami sakinyje, esmės smarkiai nekeičia, nes nereikėtų pamiršti ekstraligvistinių faktorių, kurie gali turėti įtakos tyrimo rezultatams (apskritai apie instrumentinių tyrimų, ypač dialektologijoje, tyrimo problemas žr. Bacevičiūtė 2009). Taigi norint išsiaiškinti, kaip realiai veikia „priegaidžių niveliacijos tendencija“, reikėtų pagaliau imtis natūralios šnekamosios kalbos tyrimų ir tada paaiškėtų tikroji, objektyvioji priegaidžių lietuvių kalboje padėtis. Tada dabartinę medžiagą jau būtų galima lyginti su senesne (pavyzdžiui, pačiais ankstyviausiais tarmių garso įrašais) ir žiūrėti, kiek iš tiesų tos niveliacijos yra, koks jos pobūdis, kokia jos chronologija ir pan. Dabar mes žinome tik tai minimaliosiomis poromis paremtų audicinių eksperimentų rezultatus, bet juos kažkodėl linkstame perkelti į didesnę ir platesnę diatopinę erdvę ir – svarbiausia – taikome gyvai sakininei kalbai.

³ Šio metodinio nenuoseklumo kai kuriuose savo darbuose nesu ir pats išvengęs.

Kitaip tariant, iki šiol atlikti tyrimai ir jų rezultatai patikimai ir objektyviai rodo tik konkrečios konkrečiame darbe išnagrinėtos empirinės medžiagos būklę. Norėdami žvelgti plačiau, geriausiai atveju galime kalbėti tik apie tendencijas, o apibendrinimai, teikiami plačioms diatopinėms erdvėms, objektyviai žiūrint, yra gerokai per ankstyvi.

Tai, kas čia pasakya, iš esmės kliudo fonetinę (eksperimentinę) ir perceptyvinę paradigmas. Be to, šiose paradigmos dirbantys lingvistai minėtas problemas, manau, puikiai supranta, nes susiduria su jomis atlikdami tyrimus. Svarbiausia kliūtis yra ribotos galimybės apdoroti didelius duomenų kiekius. Perspektyva, mano supratimu, šiuo atveju nors ir nelengva, bet visiškai įmanoma ir reali – glaudus ir perspektyvus lingvistų (ypač eksperimentinės fonetikos specialistų) ir informacinių technologijų specialistų, programuotojų bendradarbiavimas⁴. Lingvistai ir informacinių technologijų specialistai turi sukurti tokį įrankį, kuris padėtų nesunkiai apdoroti didelius duomenų kiekius pagal numatytus tyrimo parametrus. Tokiu būdu tyrimai pasiektų bent jau statistiškai reikšmingus ir objektyvumą daugiau mažiau lemiančius rezultatus.

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad metodologinės ir empirinės problemos telkiasi tik ties fonetinėmis ir perceptyvinėmis tyrimais. Tačiau atidžiau panagrinėjus fonologinės paradigmos padėtį matyti, kad ir čia yra tam tikrų diskusinių dalykų.

Lietuvių fonologai visuotinai sutaria, kad fonologijos lygmenyje priegaidės (tonemos) atlieka diferencinę funkciją: skiria žodžius ir jų formas (plg., pavyzdžiui, DLKG 2005, 39; Girdenis 2013, 268 tt). Paprastai ši diferencinė funkcija iliustruojama konkrečiais pavyzdžiais, dažniausiai dvibalsiais ir dvigarsiais, taip pat ir ilgaisiais balsiais. Kada imame tokias izoliuotas minimaliąsias poras, vaizdas atrodo puikus. Tačiau pamėginkime įsivaizduoti, kas atsitinka, kai tos iliustracinės minimaliosios poros išsisklaido diskurse. Ir ant fonetinių, ir fonologinių priegaidžių tyrimų savo ranką yra uždėjusi atitinkama metodologija. Struktūrinė fonologija yra linkusi operuoti atskirais, pavieniais pavyzdžiais ar panašių pavyzdžių grupėmis, bet kaip pamatinė struktūralizmo atstovė nėra linkusi domėtis nei sociolingvistiniais kintamaisiais, nei už fonologinio elemento ribų išeinančiomis jo funkcijomis, nei – svarbiausia – interakcija. Todėl iš komunikacijos ir interakcijos procesų ištrauktas priegaidžių klausimas susmulkėja ir panyra į technines fonetikos ir fonologijos deskripcijų detales ir smulkmenas. Tačiau akivaizdu, kad priegaidės komunikacijos ir interakcijos procesuose nėra vienintelis diferencinę funkciją galintis atlikti kalbinis fenomenas – jis egzistuoja greta kitų fenomenų (pavyzdžiui, greta balsių kiekybės, kokybės, priebalsių skardumo ir duslumo, intonacijos ir pan.; galima dar toliau keliauti į morfologijos, sintaksės lygmenį, dar toliau – į pragmatiką ir pan.). Ir tada kyla klausimas, kokią diferencinę galią priegaidės turi ir kokį vaidmenį vaidina diskurse. Visiškai suprantama priegaidžių diferencinė jėga tokiais kritiniais atvejais, kada nėra papildomo konteksto arba, kitaip tariant, kalbinių fenomenų, galinčių padėti diferencijuoti turinį, plg. *šauk* : *šauk*. Tačiau daugeliu atvejų suprasti ir interpretuoti pasakymo turinį padeda kalbinių fenomenų raiškos visuma, kompleksas. Galbūt galima būtų patyrinti du dalykus; a) kiek lietuvių kalboje susidarytų priegaidėmis besiskiriančių minimaliųjų porų, ir, svarbiausia, b) kiek, pavyzdžiui, tekстыne ar šiaip šnekamajame diskurse būtų kritinių atvejų, kur pasakymo turinį diferencijuotų vien tik priegaidės. Kitaip tariant, galima būtų kelti hipotezę, kad neretai su prozodija susijusiuose darbuose minima *priegaidžių niveliacija* ar *priegaidžių neskyrimas* yra susiję su jų funkciniu ir diferenciniu svoriu komunikacijos akte. Eksperimentais gauti „niveliacijos“ įrodymai yra, žinoma, ne priežastis ir motyvas, bet tik objektyviai galimi parodyti „techniniai parametrai“, fonologiškai kalbant, tonemų neutralizacijos ar defonologizacijos objektyvi iliustracija.

Klausimą dar galima būtų kelti ir kiek kitaip: kiek lietuvių kalbos sistemos, kaip komunikaciniams ir interakciniams mechanizmui, funkciškai reikalingos priegaidės? Ir kas nutiktų sistemai, jeigu *priegaidžių niveliacija*, fonologiškai tariant, tonemų *neutralizacija* ir *defonologizacija* imtų drastiškai spartėti? Į šiuos klausimus galimi turbūt du atsakymai.

Pirmasis – visiškai paprastas: sistema funkcionuotų toliau. Regis, kad bent jau dalies standartinė kalba kalbančio jaunimo kalboje (kiek galima spręsti iš studentų kalbos) priegaidės jau defonologizuotos, kaip, beje, smarkiai naikinama ilgųjų ir trumpųjų balsių opozicija nekirčiuotoje pozicijoje, taip pat atliekanti diferencinę funkciją. Panašūs priegaidžių neutralizacijos ir defonologizacijos procesai, kaip rodo naujausi tyrimai (Baškienė 2016; Švageris 2015), vyksta ir lietuvių tarmėse.

⁴ Tokių pavyzdžių, beje, jau yra – E. Švagerio daktaro disertacija, kur informacinių technologijų specialisto Mariaus Tverijono sukurti skriptai pagelbėjo ne tik techniniu atžvilgiu, bet ir prisidėjo prie tyrimo rezultatų (žr. Švageris 2015, 12).

Antrasis – susijęs su tais pasvarstymais, kurie ką tik buvo pasakyti kalbant apie fonetinę-eksperimentinę paradigmą: ištirtos empirinės medžiagos kiekis.

ANTRASIS KLAUSIMAS

Lietuvių kalbos priegaidės ar tonai?

Pastaraisiais metais publikuotuose su lietuvių kalbos prozodija susijusiuose lietuvių lingvistų darbuose pamažu atsiranda užuominų apie prozodinių sistemų tipologiją (plg. Kazlauskienė 2014, 9–10; Stundžia 2014, 26–27) ir jau prasimuša modernesnis požiūris į lietuvių kalbos prozodinę sistemą, taip pat grindžiamas tipologinėmis paralelėmis. Evaldo Švagerio (2015) disertacijoje, patyrusios eksperimentinės fonetikos tyrėjos Rimos Bakšienės (2016) monografijoje pagaliau pasakyta, kad lietuvių kalba gali būti priskiriama prie toninių kalbų. Pavyzdžiui: „Lietuvių ir latvių kalbos yra priskiriamos toninių kalbų grupei <...> kontūrinio tono kalbų (angl. *contour tone languages*) pogrupiui <...>“ (Švageris 2015, 10); „Tipologijos darbuose lietuvių ir latvių kalbos kartais skiriamos prie toninių kalbų. <...> Lietuvių kalba priskiriama prie kontūrinio tono kalbų.“ (Bakšienė 2016, 41). Apie galimybę, kad lietuvių kalba gali priklausyti toninėms kalboms, užsimenama ir kompiliacinio pobūdžio tekste (Rinkevičius 2015): „Laikantis platesniosios tono sampratos, kontūrinio tipo tonais iš principo galima laikyti ir dabartinių baltų (lietuvių, latvių) bei slavų (serbų–kroatų, slovėnų) kalbų priegaides“ (Rinkevičius 2015, 18).

Atrodytų, kad pripažinus galimybę dėl lietuvių kalbos toninės struktūros, lieka tik ją įkomponuoti į pasaulio toninių kalbų tipologiją. Tačiau, žinoma, galima padaryti pasiremiant iki šiol atliktais įvairių toninių kalbų prozodijos tyrimais. Tačiau lietuvių kalbos atveju čia susiduriame su viena aiškia problema – metalingvistine (arba terminologine). Ši problema, kuri aiškiai matyti daugelyje vienaip ar kitaip su prozodija susijusiuose lietuvių lingvistų darbuose, susideda bent iš dviejų dalių: a) yra išsigalėjęs lietuviškas terminas *priegaidė*, bet greta atsiranda ir kitų sinonimų – *tonema*, *skiemens intonacija* ir pan., b) keblu lietuvišką prozodinę terminiją versti į kitas kalbas. Apibendrinant šias dvi dalis galima sakyti, kad problema ir terminų įvairovė, ir pats terminas *priegaidė*. Plg. A. Kazlauskienės teiginį: „Kai kuriose kalbose (pvz.: lietuvių, latvių, danų, švedų, norvegų, serbų–kroatų) su kirčiu yra susijęs ir kitas prozodinis elementas – priegaidė (lietuvių kalbininkai angliškai verčia įvairiai: ang. syllable stress, syllable accent, syllable intonation, tone, toneme, užsienio fonetikų ir fonologų literatūroje anglų kalba dažniausiai vartojamas terminas pitch-accent).“ (Kazlauskienė 2014, 10). Šią metalingvistinę (arba terminologinę) problemą, beje, aiškiai pastebi ir užsienio lingvistai, rašantys lietuvių kalbos prozodijos klausimais, plg.: „Although not felicitous from the general linguistics perspective, the terms are so deeply ingrained in discussions of Lithuanian prosody that replacing them with more transparent terminology would be counterproductive. The one exception is the term "accent", not only because it is confusing (all the Standard Lithuanian intonations are accented after all), but also because it creates even greater confusion when referring to unaccented pitch (contour) distinctions in other dialects (see further below)“ (Hock 2015, 116).

Visos literatūros, kur matyti terminų įvairovė ir sinonimiškumas, čia, žinoma neapžvelgsiu. Šiuo kartu pasiremsiu apibendrinamuoju Rimos Bacevičiūtės (2009) straipsniu, kuriame netiesiogiai matyti ir ta metalingvistinė problema, apie kurią čia kalbu. Reikia pritarti R. Bacevičiūtės teiginiui, kad „teorinė priegaidės samprata šiuolaikiniuose baltų kalbų fonologijos darbuose visuotinai nusistovėjusi“ (Bacevičiūtė 2009, 17). Tačiau akivaizdu, kad metalingvistinė *priegaidės* samprata toli gražu nėra nusistovėjusi. Plg. tolesnį R. Bacevičiūtės teiginį: „**Priegaidė**, arba **tonema (tonas)**⁵, suvokiama kaip tam tikra kirčiuoto ilgojo skiemens, ypač jo centro, garsų melodikos, dinamikos ir kiekybės (kai kuriais atvejais ir koky-

⁵ Čia ir toliau paryškinta autoriaus – V. K.

bės) moduliacija, atliekanti *d i s t i n k t y v i n ę* funkciją, taigi fonologiškai reikšminga“ (ibidem). Pirmojoje išnašoje straipsnio autorė kalbėdama apie terminologiją gana taikliai įvardija esamą padėtį: „Terminas **tonema** dažniau vartojamas **fonologijos, priegaidė – fonetikos** darbuose. Tonema suprantama kaip abstraktus kalbos sistemos elementas, jungiantis visų vienos priegaidės alotonų požymius. **Tono** terminas lietuvių autorių darbuose dabar vartojamas retai, greičiausiai dėl painiojimo su **pagrindiniu tonu**“ (ibidem). Panašiai apie painiojimą ir dviprasmiškumą kalbama ir V. Rinkevičiaus tekste: „Fonologinis elementas, kurį lietuvių kalbotyros tradicijoje įprasta vadinti priegaide, mokslinėje literatūroje kitomis kalbomis dažnai vadinamas tonu (plg. ang. tone). Pastarojo termino šiame veikale būtent tokia – fonologine – reikšme stengiamasi nevartoti, siekiant išvengti dviprasmybės, kadangi jis lietuvių tradicijoje dažniau vartojamas nors ir artima, tačiau vis dėlto kitokia – fonetine – reikšme ‘fizinė garso savybė, apibūdinama balso stygų virpesių dažnio’ (iš dalies atitinka ang. pitch) <...>. Atitinkamai vengiama vartoti ir kitą priegaidės sinonimą – (skiemens) intonacija, kad nesipainiotų su prieš tai minėta (sakinio) intonacija“ (Rinkevičius 2015, 17).

Vien šios trumpos apžvalgės pakanka susidaryti tokį vaizdą: lietuvių prozodijos tyrimai vyksta dviem kryptimis: a) fonetine, b) fonologine. Fonetiniuose tyrimuose vyrauja terminas *priegaidė* ir *tonas*, fonologiniuose – *tonema*. Terminas *tonas* fonologiniams darbams netinka, nes atsiranda dviprasmybė ir pavojus supainioti su fonetiniu *tonu*. Tačiau pagal tokią schemą lygiai taip pat painus ir *priegaidės* terminas, nes jisai sukasi ir fonetinių, ir fonologinių tyrimų apyvarčioje (plg., pavyzdžiui, Girdenis 2003, 268 tt; Pakerys 2003, 219 tt). Be to, visai nėra gerai, kai fonologiniuose darbuose greta *priegaidės* kaip hiperonimo dar atsiranda *tonemos*; be to dar galima prisiminti *skiemens intonaciją* ir kitus kartais vartojamus terminus.

Taigi šiuo atveju nesinorėtų sutikti su H. H. Hocku (žr. jo citatą aukščiau), nes akivaizdu, kad terminologiją sutvarkyti būtina ir sutvarkyti taip, kad ji: a) kiek įmanoma tiksliau apibūdintų kalbinių fenomenų esmę, b) drastiškai neišsiskirtų iš pasaulinėje lingvistikoje įprastos terminologijos, c) padėtų lietuvių kalbai atsirasti tipologiniuose prozodijos tyrimuose. Šią terminologinę painiavą išspręsti galima labai paprastai ir nesunkiai – pasiremiant užsienio lingvistų praktika.

Akivaizdu, kad pasaulinėje lingvistinėje literatūroje *toninių* kalbų grupės kalbiniam fenomenui, kurį mes vadiname *priegaide*, įvardyti yra nusistovėjęs ir visuotinai priimtas *tono* (ang. *tone*, vok. *Ton*) terminas. Todėl visiškai logiška ir patogu jį įtraukti ir į lietuvių metalingvistinę apyvarčią. Tokiu būdu: a) susidarytų aiški, motyvuota, tarpusavyje susijusių terminų grupė: *toninė kalba, tonas, tonema*, b) neliktų dviprasmybių, kai *priegaidės* terminas vartojamas ir fonetikos, ir fonologijos tyrimuose. Nuogastavimai, kad įsivedus į lingvistinę apyvarčią *tono* terminą atsirastų dviprasmybių, neturi rimto pagrindo: įsivaizduojamas dviprasmybes labai nesunku pašalinti aiškiai apibrėžus, kada kalbama apie fonologinį, o kada – apie fonetinį *toną*, juo labiau kad fonetiniuose darbuose paprastai vartojamas terminas *pagrindinis tonas*. Dar galima pridurti, kad bent jau vokiškoje literatūroje terminas *Ton* vartojamas dviem reikšmėmis⁶ ir dėl to nekyla didelių keblumų (plg. MLS 2005, 690; Bußmann 2008, 741).

Peržvelgus toninių kalbų tipologines klasifikacijas matyti, kad jos šiek tiek skiriasi. Tieskirtumai, matyt, labiausiai priklauso nuo konkrečių klasifikuojamų kalbų. Lietuvių prozodijos tyrėjus, drįstu spėti, gal šiek tiek trikdo tai, kad lietuvių kalba ne visada aiškiai įtelpa į siūlomas klasifikacijas. Todėl yra nuomonių, kad, pavyzdžiui, „Priegaidžių nereikėtų painioti su tonais – skiemens ar morfemos tarimo moduliacija (ang. tone). Tonai ir priegaidės skiria kitais fonetiniais požymiais vienodus žodžius, taigi šių prozodinių vienetų funkcija ta pati. Nuo priegaidžių tonai skiriasi tuo, kad jie nepriklauso nuo kirčio (šios kalbos kirčio

⁶ „**Ton 1.** Sinoidale Schwingung (= Pendelschwingung) des Luftdrucks im hörbaren Frequenzbereich <...>. **2.** Phonolog. distinktives auf die Tonhöhe (Tonstufen, Register-T.) bzw. den Tonhöheverlauf (Kontur-T.) bezogenes supersegmentales Merkmal in den Tonsprachen.“ (MLS 2005, 690).

dažniausiai neturi).“ (Kazlauskienė 2014, 10). Tačiau juk nebūtina mėginti įsprausti lietuvių kalbą į jau esamas toninių kalbų klasifikacijas, ir jeigu ji nelabai telpa, pasilikti prie tradicinės kalbinio fenomeno interpretacijos ir tradicinės terminologijos. Juk įmanoma ir kita išeitis – šiuolaikiškai, tipologiškai pažiūrėjus į *priegaidę* vadinamą kalbinį fenomeną ne stengtis jį pritaikyti prie esamų klasifikacijų, bet jas praplėsti ir modifikuoti remiantis lietuvių kalbos duomenimis, kurie, reikia pripažinti, tipologinių tyrimų apyvartoje kol kas sukasi gana menkai.

Apibendrinimas trumpas: į lietuvių lingvistinę apyvartą reikia įsivesti *tono* terminą ir turbūt verta atskirai diskutuoti dėl konkrečių tonų, kurie įprastai vadinami *tvirtaprade* ir *tvirtagale priegaide*, įvardijimo – pavyzdžiui, vienas iš variantų galėtų būti *akūtinis ir cirkumfleksinis tonai*⁷.

TREČIASIS KLAUSIMAS

Ar lietuvių kalba dvigarsiuose turi priegaides (tonus)?

Yra įsitvirtinusi nuomonė, kad standartinėje lietuvių kalboje priegaidės dvibalsiniuose ir dvigarsiniuose skiemenyse yra gerai skiriamos (DLKG 2005, 39–40; Stundžia 2014, 24 tt;). Ta pati nuomonė vyrauja ir tarmių prozodijos tyrėjų darbuose bei chrestomatiniuose lietuvių kalbos veikaluose (LKTCH 2004; išsamesnę apžvalgą ir literatūrą žr. Bakšienė 2016, 46–55). Tą patvirtina ir paties naujausio R. Bakšienės tyrimo išvados: „Marijampolės šnektos *dvibalsinių skiemenų* priegaidės gerai skiriamos ir turi aiškiai išreikštų požymių.“; „Marijampolės šnektos *dvigarsinių skiemenų* priegaidės skiriamos geriausiai, o jų požymiai išreikšti aiškiausiai.“ (Bakšienė 2016, 170–171). Kitaip tariant, pastaruoju metu neabejojama, kad kirčiuotuose dvibalsiniuose ir dvigarsiniuose skiemenyse priegaidės egzistuoja, turi aiškiai išreikštų fonetinių požymių, reikšmingos fonologiškai (atlieka diferencinę funkciją, kuriai iliustruoti yra patikimų minimaliųjų porų, pavyzdžiui, *láuuk : laūk* ar *áušti : aūšti*), jų skirtumus ir diferencinę funkciją patvirtina audiciniai eksperimentai. Kad ką tik pateiktos minimaliosios formos aiškiai skiriasi ir turi gerai išreikštų fonetinių požymių, yra akivaizdu ir kokių nors diskusijų čia nelabai gali kilti. Tačiau šiuo atveju man yra įdomesnė ne fonetinė ir eksperimentinė dvigarsių prozodijos dalis, bet fonologinė.

Fonologinę priegaidžių dvibalsiniuose ir dvigarsiniuose skiemenyse interpretaciją yra pateikęs A. Girdenis, parodydamas ryšį tarp ilgųjų skiemenų, kuriuos sudaro ilgieji balsiai, ir dvibalsinių/dvigarsinių skiemenų, kuriuos sudaro trumpieji balsiai ir po jų einantys imploziniai balsingieji priebalsiai (*VR* tipo grupės). Apžvelgęs jų santykį A. Girdenis daro logišką ir fonologiškai sklandžią išvadą, kuri tinka ir standartinėi kalbai, ir tarmėms: „Lieka vienintelė išeitis – skiriamąsias visų kalbamųjų minimaliųjų porų ypatybes priskirti vienam skiemeniui ir laikyti jas prozodiniais elementais, diferencijuojančiais ne atskiras fonemas, o ištiesus skiemenis.“ (Girdenis 2003, 270). Ta pati mintis sakoma ir „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“: „Priegaidės yra savarankiški prozodiniai elementai, o ne balsių fonemų skiriamieji požymiai, nes jas turi ne tik skiemenys, kuriuos sudaro ilgieji balsiai, bet ir tie, kurių išplėstinis centras būna dvigarsiai – aiškūs dviejų fonemų junginiai (*VR*, plg.: *láuuk : laūk, išvìrsi : išvĩrsi*).“ (DLKG 2005, 39). Esmė čia ta, kad kalbant apie prozodiją operuojama ne fonemomis, bet skiemeniu, ir tada fonologinė prozodijos interpretacija išeina labai grakšti. Laikantis tokios interpretacijos lietuvių standartinės kalbos skiemens struktūrą galima pavaizduoti taip, kaip padaryta 1 lentelėje.

⁷ Kadangi tai tik siūlymas, toliau šiame straipsnyje dar vartosiu tradicinį *priegaidės* terminą.

Skiemu			
Nekirčiuotas		Kirčiuotas	
Trumpasis	Ilgasis	Trumpasis	Ilgasis
Ṽ	Ṽ, VR	Ṽ	Ṽ, VR
Priegaidės nėra	Priegaidžių opozicija neutralizuojama	Priegaidės nėra	Priegaidžių opozicija V: Ṽ, VR : VṚ

1 lentelė. Standartinės lietuvių kalbos skiemens struktūra

Tarmėse situacija yra gerokai sudėtingesnė. Visų pirma reikia atskirti aukštaičius ir žemaičius, nes šių dviejų lietuvių kalbos tarmių prozodija struktūriškai skiriasi. Aukštaičių tarmė, savo ruožtu, vokalizmo kiekybės atžvilgiu (o su ja tiesiogiai yra susijusi ir skiemens struktūra) galima dalyti į dvi dalis: dalį, turinčią dviejų ilgumų fonologinę sistemą, ir dalį, turinčią trijų ilgumų fonologinę sistemą. Pirmosios dalies skiemens struktūra bus tokia pati kaip standartinės kalbos. Antrosios dalies schema bus sudėtingesnė, nes čia atsiranda dar pusilgiai balsiai ir padėtis tokia, kaip parodyta 2 schemeje.

Skiemu					
Nekirčiuotas			Kirčiuotas		
Trumpasis	Pusilgis	Ilgasis	Trumpasis	Pusilgis	Ilgasis
Ṽ	V.	Ṽ, VR	Ṽ	V.	Ṽ, VR
Priegaidės nėra		Priegaidžių opozicija neutralizuojama	Priegaidės nėra		Priegaidžių opozicija V: Ṽ, VR : VṚ

2 schema. Aukštaičių tarmės dalies, turinčios tris fonologinius ilgumus, skiemens struktūra

Jeigu laikomės įprastos fonologinės interpretacijos, kad prozodinis elementas *priegaidė* yra skiemens ypatybė, tai ji tiks ir tarmių prozodinei sistemai. Tačiau žvelgiant į šias schemas, be to, turint galvoje tarmių alotonų įvairovę, kyla keli diskusiniai klausimai, kuriuos čia trumpai ir aptarsiu.

Bendroji fonologijos teorija sako, kad tam, jog egzistuotų fonologinė opozicija, reikia tokių sąlygų: 1) turi būti bent du opozicijos nariai, 2), jie turi būti tos pačios paradigminės klasės nariai, 3) jie turi kontrastuoti toje pačioje pozicijoje, 4) jie turi kontrastuoti vienodomis fonetinėmis sąlygomis. Tad reikia pažiūrėti, ar vadinamoji priegaidžių opozicija šias sąlygas atitinka. Abejonių nekyla dėl ilgųjų balsių ir jų sudaromų skiemenų: pavyzdžiui, fonemos *ú : û* (*rú/klti : rûkti*) – opoziciją sudaro du nariai, jie tos pačios paradigminės klasės (balsių) nariai, kontrastuoja toje pačioje pozicijoje (kirčiuotoje), kontrastuoja vienodomis fonetinėmis sąlygomis. Tačiau akivaizdu, kad dvibalsių ir dvigarsių (dvibalsinių/dvigarsinių skiemenų) atveju padėtis yra kiek kitokia.

Yra patikimai įrodyta, kad tarmių dvibalsiai ir dvigarsiai yra fonemų junginiai⁸ (Girdenis 2003, 99–101; plg. DLKG 2005, 39), kuriuos sudaro **trumpieji** balsiai *a, e, i, u + R* klasės **priebalsiai** (*r, l, m, n, j, v*).

Kada teigiama, jog priegaidė yra skiemens požymis, lengvai išsivaduoja nuo skiemens sandaros interpretacijos – ji pasidaro tarsi neaktuali. Tačiau, mano supratimu, čia ir slypi visa fonologinio aiškinimo esmė, problematika ir sunkumai. Palyginkime skiemenį, kurį sudaro monoftongas, ir skiemenį, kurį sudaro diftongas, ir iš karto paaiškės konkretūs struktūriniai skirtumai, kuriuos galima labai nesunkiai pagrįsti empiriniais faktais, šiuo atveju – tarmių duomenimis.

⁸ Taip pat ir standartinės lietuvių kalbos.

Tad jeigu lygintumėme abudu skiemenis, matytume, kad diftongų atveju a) gali būti du opozicijos nariai (plg. *láu*k : *laũ*k), b) jie kontrastuoja toje pačioje pozicijoje (kirčiuotoje). Bet – c) jie susideda ne iš tos pačios paradigminės klasės narių (*V* ir *R* klasės), d) prozodinis elementas (priegaidė) čia kontrastuoja nevienodomis fonetinėmis sąlygomis.

Paskutinis punktas, mano supratimu, čia yra svarbiausias. Todėl noriu iškelti kelis diskusinius klausimus.

1) Ar galima kalbėti apie fonologinį priegaidės kontrastą diftongų (dvibalsių ir dvigarsių) atveju, kada pripažįstama ir neginčijama, jog diftongai yra aiškūs fonemų junginiai? Problema čia ta, kad ilguosius kirčiuotus skiemenis vienija tik *ilgumo* diferencinis požymis, tačiau to „ilgumo“ struktūra, kaip jau minėta, yra visiškai skirtinga. Ilgųjų balsių atvejį galima užrašyti tokia formule: $V + \text{diferencinis požymis}^{\text{ilgumas}} + \text{prozodinis požymis}^{\text{priegaidė}}$, o diftongų atvejį taip: $V + \text{diferencinis požymis}^{\text{trumpumas}} + \text{prozodinis požymis}^{\text{priegaidė}} + R$ arba $V + \text{prozodinis požymis}^{\text{trumpumas}} + R + \text{prozodinis požymis}^{\text{priegaidė}}$.

2) Ar nėra prieštaravimo, kada fonologiškai kalbama apie ilgąjį skiemenį, kurį sudaro monoftongai ir diftongai, bet perėjus prie prozodijos klausimų šnekama apie dvibalsių (dvigarsių) pirmąjį ir antrąjį dėmenį (plg., pavyzdžiui, DLKG 2005, 39; Baškienė 2016, 89 tt; Urbanavičienė 2010, 263 tt; Stundžia 2014, 24 tt).

3) Ar tikrai diftongų atveju opozicijos nariai kontrastuoja vienodomis fonetinėmis sąlygomis, plg. *láu*k : *laũ*k? Čia labai tinka tų žemaičių arealų pavyzdys, kuriuose cirkumfleksas yra koncentruojamas ant pirmojo diftongo dėmens ir minimalioji pora atrodo taip: *láu*k : *lā*uk. Žemaičių atveju akivaizdu, kad akūtas ir cirkumfleksas kontrastuoja vienodomis fonetinėmis (ir, beje, fonologinėmis) sąlygomis. Tačiau ar toks pats kontrastas yra *láu*k : *laũ*k atveju? Čia dar galima prisiminti dalies vakarų aukštaičių cirkumfleksą, einantį per abu dvigarsio dėmenis, ir klausiti, kaip tada yra su fonologiniu kontrastu, pav. *láu*k : *lā*uk. Be to, kaip galima eksperimentiškai išmatuoti akūtinio ir cirkumfleksinio dėmens diftonge skirtumus, jeigu, paprastai tariant, jie yra skirtingose pozicijose – pirmajame ir antrajame diftongo dėmenyje? Tokiu atveju jie, kaip atskiri dvigarsio dėmenys, fonologiškai nekontrastuoja.

4) Fonologinė interpretacija antrąjį diftongo dėmenį priskiria *R* (tegu ir balsingųjų, bet vis dėlto priebalsių) klasei (Girdenis 2003, 99 tt). Gerai žinoma, kad *R* klasės nariai lietuvių kalboje vieni patys skiemens centro negali sudaryti, priešingai negu ilgieji ar trumpieji balsiai. Tada kyla klausimas, ar *R* klasės nariai gali turėti tokius pačius prozodinius požymius, kuriuos turi *V* (*balsių*) klasė, bet neturi *C* (*priebalsių*) klasė, kurios pogrupis *R* klasė yra?

5) Ir bene svarbiausias klausimas, prieš kurį iškeliant dar kartą reikia grįžti prie skiemens struktūros schemų. Standartinėje lietuvių kalboje ir nekirčiuotas ilgasis, ir trumpasis skiemenys jokių prozodinių požymių neturi (manoma, kad buvusi ilgųjų balsių priegaidžių opozicija neutralizuota); kirčiuotoje pozicijoje esantis trumpasis balsis turi vieną prozodini požymį: $\check{V} + \text{kirtis}$, ilgasis balsis – du: $\bar{V} + \text{kirtis}$, $+ \text{priegaidė}$, dvibalsis (tradicškai) taip pat du, kaip ir ilgasis balsis. Tarmėse padėtis yra gerokai margesnė (empiriką žr., pavyzdžiui, LKTCH 2004); ji ypač skiriasi žemaičių tarmės arealuose, taip pat kitokia tris fonologinius ilgumus turinčiuose aukštaičių tarmės arealuose. Žemaičius čia paliksiu nuošalyje ir tik trumpai priminsiu aukštaitiškosios trijų ilgumų sistemos ypatumus. Čia nekirčiuotoje pozicijoje esantys pusilgiai ir trumpieji balsiai aiškių prozodinių požymių neturi⁹. Kirčiuotoje pozicijoje esantys trumpieji balsiai (jų distribucija yra siaura ir ribota morfologiškai) bei pusilgiai balsiai turi viena prozodini požymį: $\check{V} + \text{kirtis}$, ilgasis balsis ir diftongas – du: $\bar{V} + \text{kirtis}$, $+ \text{priegaidė}$. Tad dabar, grįžtant prie fonologinės priegaidžių interpretacijos diftonguose, galima klausiti: jeigu diftongai yra fonemų junginiai, kuriuos sudaro $\check{V} + R$ struktūra (**trumpasis** balsis ir sonantų klasė), ir kur prozodinis elementas *priegaidė* didžia dauguma atvejų aiš-

⁹ Kai kada yra kalbama apie nekirčiuotų skiemenų priegaides, plg., pavyzdžiui, Urbanavičienė 2010, 276 tt ir nurodytą literatūrą).

kiai pasiskirsto arba ant pirmojo (tradiciskai – akūtas), arba ant antrojo (tradiciskai – cirkumfleksas) dvigarsio dėmens¹⁰, ar tokios struktūros užtenka priegaidei diftonge egzistuoti?

Kitaip tariant, ar normaliomis sąlygomis (ne dvigarsyje) kirčiuotoje pozicijoje esantys trumpieji balsiai *a, e, i, u*, neturintys prozodinio požymio *priegaidė*, gali įgauti tą požymį tapę dvigarsio dalimi (sudarydami pirmąjį jo dėmenį), kuris fonologiškai traktuojamas kaip dvifonemis? Kitais žodžiais sakant, trumpieji kirčiuoti balsiai priegaidės neturi, bet tapę dvigarsio dalimi ir būdami taip pat trumpi ją jau įgauna. Be abejo, žinomas dalykas, kad pirmasis diftongo dėmuo daugelyje arealų (ypač kai jį sudaro balsiai *a, e*) nėra trumpas, bet dažniausiai pusilgis¹¹. Todėl čia labai svarbus pusilgių balsių prozodinis statusas ir fonologinė jo interpretacija. Dialektologai gerai žino diskusijų apie *vidurinę priegaidę* eigą ir rezultatus. Nesiplėsdamas pasakysiu, jog A. Girdenis patikimai yra įrodęs, kad „vadinamoji vidurinė priegaidė yra ne priegaidė tikrąja to žodžio prasme, o grynasis pusilgių skiemenų (ir balsių) kirtis“ (Girdenis 2002, 212). Šiame straipsnyje jis yra pasakęs dar vieną svarbią mintį: „Ši interpretacija leidžia labai lengvai paaiškinti, kodėl tvirtapradiškasis vidurinės priegaidės variantas netrukdo kirčiui nušokti į atrakcines galūnes: skiemenys su šiuo variantu prozodijos atžvilgiu nesiskiria nuo kirčiuotų trumpųjų skiemenų.“ (ibidem, 212–213). Taigi: jeigu pirmasis diftongo dėmuo, net ir būdamas pusilgis, prozodijos atžvilgiu nesiskiria nuo trumpųjų skiemenų, o trumpieji skiemenys neturi priegaidės, ar galima patikimai kalbėti ir įrodyti, jog diftonguose priegaidės egzistuoja?

6) Į šį klausimą specialiai nesu gilinęsis, bet jis, mano supratimu, yra svarbus: ar eksperimentinės fonetikos specialistai turi būdų ir galimybių kirčiuotame ilgajame skiemenyje atskirti kirčio ir priegaidės fonetinius požymius ir juos išgryninti?

Atsižvelgiant į visus iškeltus diskusinius klausimus, galima kelti tokią darbinę hipotezę: ar nevertėtų peržiūrėti **fonologinio** diftongų prozodijos statuso. Jeigu kalbame tik apie skiemenį ir prozodinį elementą *priegaidė* priskiriame visam skiemeniui, tada fonologinė interpretacija, teigianti kad ir dvibalsiniuose bei dvigarsiniuose skiemenyse egzistuoja priegaidžių opozicija, yra teisinga. Tačiau, kaip jau minėta, yra įrodyta, jog dvibalsiai ir dvigarsiai yra fonemų junginiai. Vadinasi, ilgąjį dvibalsinį ir dvigarsinį skiemenį sudaro ne vienafonemis, bet dvifonemis elementas – juk sutariama, kad ir priegaidės pasiskirsto pirmajame ar antrajame dvigarsio dėmenyje. Jeigu tokiam dvifonemiam elementui priskirtume abi dvigarsio dalis vienijančią prozodinį požymį *priegaidė*, tą dvifonemį elementą fonologiškai turėtume traktuoti jau kaip vieną fonemą. Tačiau tai akivaizdžiai prieštarauja fonologinei dvigarsių interpretacijai, be to, reikia atsižvelgti ir į jau aptartus dvigarsių fonetinius požymius.

Taigi greta dabar įsigalėjusios tradicinės nuomonės, kad diftonguose matyti fonologinis akūto ir cirkumflekso kontrastas, galima svarstyti ir alternatyvą: kad tokios minimaliosios poros kaip *láu*k : *lau*k skiriasi ne prozodiniu elementu *priegaide*, bet prozodiniu elementu *kirčiu*. Ši mintis nėra nei originali, nei nauja, plg. Jono Kazlausko samprotavimus, kuris teigė, jog centrinės, šiaurės rytų ir rytų Lietuvos arealuose „<...> egzistuoja tik viena prosodinė opozicija: opozicija pagal kirčio vietą. Jokių priegaidžių čia nėra.“ Dėl diftongų jo nuomonė tokia: „Tiesa, kirčiuotuose dvigarsiuose yra likę buvusių priegaidžių fonetiniai pėdsakai, bet dabar šie dvigarsiai skiriasi vienas nuo kito ne priegaidėmis, o pirmojo ir antrojo komponento kiekybe.“ (Kazlauskas 1968, 5; plg. dar panašius Kazimiero Garšvos svarstymus: Garšva 2003¹²).

Ir paskutinis tiesiog pamąstymui skirtas atviras klausimas: kas būtų, jeigu publikacijose apie dvigarsių priegaides ir šiame straipsnyje ne kartą minėtos R. Bakšienės labai vertingos, kompetentingai parašytos bei svarbias išvadas teikiančios monografijos skyriuose „Dvibalsi-

¹⁰ Seniai žinomas dalykas, kad kai kuriuose vakarų aukštaičių ir pietų žemaičių arealuose cirkumflekso spūdis eina per abu diftongo dėmenis (plg. LKTCH 2004).

¹¹ Kai kuriuose arealuose jis gali būti ir ilgas, šis faktas įneša į svarstymus dar daugiau intrigos.

¹² Beje, šiame straipsnyje K. Garšva J. Kazlausko darbų ir minčių nemini.

nių skiemenų priegaidės“ ir „Dvigarsinių skiemenų priegaidės“ terminą *priegaidė* pakeistume terminu *kirtis*?

Kokių nors išvadų baigdamas šį straipsnį negaliu pasakyti, tad apibendrinimas trumpas: DISKUTUOKIME!

Literatūra

Bacevičiūtė, Rima 2009, Instrumentinio garsų tyrimo kryptys ir problemos lietuvių dialektologijoje, *Respectus Philologicus* 16 (21) A, 202–215.

Bakšienė, Rima 2016, *Vakarų aukštaičių kauniškių priegaidės: Marijampolės šnektas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Bußmann, Hadumod, 2008, *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart: Kröner.

DLKG – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, 2005, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Garšva, Kazimieras 2003, Lietuvių kalbos priegaidės, *Kalbų studijos* 4, 12–16.

Girdenis, Aleksas 2002, Dėl kirčiuotų pusilgių balsių prozodijos, *Baltistica XXXVII* (2), 211–213.

Girdenis, Aleksas 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Hock, Hans Heinrich 2015, Prosody and dialectology of tonal shifts in Lithuanian and their implications, *Contemporary Approaches to Baltic Linguistics*. Edited by P. Arkadiev, A. Holvoet, B. Wiemer, De Gruyter Mouton, 111–138.

Kazlauskas, Jonas 1968, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius: Mintis.

Kazlauskienė, Asta 2014, *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo pagrindai*, Vytauto Didžiojo universitetas: Versus Aureus, http://www.esparama.lt/documents/10157/490675/2014_Lietuviu+bendrinės+kalbos+kirčiavimo+pagrindai.pdf

LKTCH – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, 2004, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

MLS – *Metzler Lexikon Sprache*, 2005, J. B. Metzler.

Pakerys, Antanas 2003, *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*, Vilnius: Enciklopedija.

Rinkevičius, Vytautas 2015, *Baltų ir slavų kalbų kirčiavimo istorija 1*, Vilnius: Vilniaus universitetas.

Smetonienė, Irena, Antanas Smetona, Audrius Valotka 2016, Dėl standartinės kalbos termino, *Lietuvių kalba* 10, <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviukalba/article/view/217>

Stundžia, Bonifacas 2014, *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*, Vilniaus universitetas: Eugrimas, www.flf.vu.lt/dokumentai/.../2014_Bendrinės_lietuvių_kalbos_akcentologija.pdf

Švageris, Evaldas 2015, *Lietuvių ir latvių tarmių monoftongų priegaidžių akustiniai požymiai: lyginamoji analizė*, Daktaro disertacija, Humanitariniai mokslai, filologija (04 H), Vilnius: Vilniaus universitetas.

Švageris, Evaldas 2016, Pradedant diskusiją dėl Frydricho Kuršaičio priegaidžių rekonstrukcijos, *Lietuvių kalba* 10, <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviukalba/article/view/184/146>

Urbanavičienė, Jolita 2010, *Svirky šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Gauta: 2017-11-06

Priimta: 2017-12-08